

Revisiting the Civilizational Capacities of the Islamic Revolution of Iran: with a Focus on the Political Insight and Civilizational Approach of the Martyred Leader Ayatollah Khamenei

Ahmad Jahaninasab¹, Morteza Alavian²

¹ Postdoctoral Researcher, Department of Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
Mehrdad.jahaninasab@gmail.com

² Professor, Department of Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran (**Corresponding author**). m.alavian@umz.ac.ir

Abstract

The aim of the present article is to understand the civilizational capacities and components of the Islamic Revolution of Iran within a civilizational framework, taking into account the requirements of the contemporary world, and then to provide a conceptual and substantive formulation thereof, so that a proper understanding can be offered of indigenous models and Western alternatives and of their encounter with the requisites of Western modernity. Therefore, while identifying and analyzing the central core of the view of the martyred leader Ayatollah Khamenei regarding the necessity of establishing a new civilization as an alternative to Western civilization, the research question is: how can the civilizational capacities of the Islamic Revolution of Iran be formulated by taking measure from his thought and political practice? The article's method has benefited from the interpretive-verstehen approach and Marshall Hodgson's method of historical humanism, as well as the descriptive-analytical case method and the collection of qualitative data by documentary (library) means, and by using the collection of his statements and speeches on various occasions before different segments of society and also by referring to the system's upstream documents and his official statements, it has sought to answer the research question. Muslims in modern history have encountered a new phenomenon called Western modernity, whose interaction has placed difficult requirements before them and demands new efforts on their part; therefore, the necessity of proposing an indigenous model suited to Islamic creedal themes and Iranian traditions is felt more than ever. One of these major responses in confronting the requisites of Western modernity is found in the political positions of Ayatollah Khamenei, namely the building of a new society of the Islamic

Cite this article: Jahaninasab, A. & Alavian, M. (2026). Revisiting the Civilizational Capacities of the Islamic Revolution of Iran: with a Focus on the Political Insight and Civilizational Approach of the Martyred Leader Ayatollah Khamenei. *Political science*, 29(2), p. 51-74. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.75327.3161>

Received: 2026-02-02

Revised: 2026-04-23

Accepted: 2026-05-15

Published online: 2026-07-01

Type of article: Research Article

Publisher: Baqr al-Olum University

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

kind and the project of laying the foundations of a new civilization called "Islamic civilization." He belongs to a current of contemporary thinkers of non-Western cultures, such as the Islamic culture, who have set out to seek alternative paths to modernity by relying on indigenous culture; therefore, the central core and main foundation of Ayatollah Khamenei's view is based on the presuppositions of Islamic [Shi'i] liberation theology, which is, on the one hand, a rethinking of religious and traditional beliefs and, on the other hand, a kind of reaction against Western modernity and the civilization arising from it. Thus, in the process of civilization-building, the necessity of laying the foundations of a new civilization from his perspective can be formulated within the framework of this intellectual current as follows: from the "West-East" duality to the "Islam-arrogance" duality; the Second Step Statement as a strategy toward civilization-building; the Islamic-Iranian Model of Progress as an alternative to the Western model; and the theory of the revolutionary system as a continuous revolution and a great jihad for building the new Islamic civilization.

In this intellectual endeavor, Ayatollah Khamenei's most important concern in confronting modernity—along with resistance against its two colonial-cultural aspects on the one hand and its political, economic, and military aspects on the other—has placed before the authors a framework for examining "Islamic liberation theology" in its three domains: conceptualization, civilization-building, and system-building. As in the discourse of resistance, based on Shi'i creedal foundations, we witnessed the continuous struggle of the Imams against the caliphate and their regarding it as illegitimate. But this itself arises from the creedal and epistemic foundations of Shi'i thought and theology along the path of liberation. Among these epistemic foundations are monotheism-centeredness (*tawhid*), guardianship-orientedness (*wilāyat*), and justice-seeking, which have been examined in this article. In this regard, the anthropological foundations and the general outline of the cosmological foundations of the martyred leader Ayatollah Khamenei are also among the civilizational capacities of this future vision. Where he holds a teleological view of the nature and destiny of human society; meaning that the world has a divine creation, governed by a precise order of cause and effect, and on the basis of the principle of *fiṭrat* (innate disposition) it has a dynamic movement toward perfection. God has set a purpose for the creation of man and other creatures and has determined the path of perfection. Likewise, he considers man to be a being with a good innate nature, who by disposition is infinite and receptive to good deeds and noble qualities. The manifestation of this civilizational path in the uprising and social movement of the Iranian people in the process of the Islamic Revolution has ultimately led to the negation of domestic authoritarian domination and resistance against foreign colonial influence (findings). But in a theoretical conclusion, it can be said that Ayatollah Khamenei, considering his practical experience in anti-authoritarian and anti-colonial struggles and his theoretical reflections from various dimensions, regards the path of independence, freedom, justice, and progress as lying in a theory of the revolutionary system with the content of continuity in the revolutionary spirit—and this matter itself requires elements of national liberation, social liberation, and a rereading of the civilizational capacities of the Islamic Revolution in the face of the major themes of the Renaissance and the Enlightenment in Western culture. As in this arena of Islamic civilization-building, freedom and progress are inseparably linked with spirituality,

ethics, and justice, and all of them must be equipped with monotheism and rationality; therefore, this monotheistic and rational outlook of the Islamic Revolution is compatible with all the needs not only of Islamic society but of human society in all material and spiritual arenas; thus, progress and development in Islamic culture must be in line with human transcendence toward spirituality and ethics. Western modernity, by eliminating religion and giving primacy to man in its thoughts, philosophies, and methods, set aside spirituality and ethics, and this failure has brought into relief other aspects of human happiness that should complement his material welfare.

Keywords: Shi'i liberation theology, new Islamic civilization, Statement of the Second Step of the Revolution, monotheism-centeredness and justice-seeking, theory of the revolutionary system, Ayatollah Khamenei.

بازخوانی ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران با تمرکز بر بینش سیاسی و رویکرد تمدنی رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای

احمد جهانی‌نسب^۱، مرتضی علویان^۲

^۱ پسادکتری، گروه علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. Mehrdad.jahaninasab@gmail.com
^۲ استاد، گروه علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. (نویسنده مسئول). m.alavian@umz.ac.ir

چکیده

ضرورت ارائه تقریری نو از ظرفیت‌های تمدنی انقلاب اسلامی ایران با توجه به چشم‌انداز تمدنی آیت‌الله خامنه‌ای که بتواند زمینه‌ساز الگوی تمدن‌ساز اسلامی در عصر حاضر باشد، نگارندگان را بر آن داشت تا درصدد انجام پژوهشی علمی در این زمینه باشند؛ برای این منظور ضمن شناسایی و تحلیل هسته محوری دیدگاه رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص ضرورت پایه‌گذاری یک تمدن جدید به مثابه بدیل تمدن غربی، مسئله پژوهش این است که چگونه می‌توان ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران را با اخذ مقیاس از اندیشه و عمل سیاسی ایشان صورت‌بندی کرد؟ ازاین‌رو مقاله حاضر با بهره‌مندی از رهیافت تفسیری- تفهیمی و روش «انسان‌گرایی تاریخی» مارشال هاجسن و همچنین روش توصیفی- تحلیلی موردی و جمع‌آوری داده‌های کیفی به شیوه اسنادی (کتابخانه‌ای)، کوشیده است با استفاده از مجموعه بیانات و سخنرانی‌های مختلف ایشان با قشرهای گوناگون و تهیه و تدوین اسناد بالادستی نظام و بیانیه‌های رسمی به پاسخ مسئله دست یابد؛ در این میان مهم‌ترین دغدغه آیت‌الله خامنه‌ای معطوف به دو موضوع مهم بوده است: طرح الگوی غیرغربی و بومی برای توسعه و پیشرفت منطق با بسترهای تمدنی انقلاب اسلامی ایران و همچنین ارائه الگوی برای یک تمدن جدید به نام تمدن نوین اسلامی. بنابر یافته‌های پژوهش، هسته محوری و بن‌مایه اصلی دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای بر پیش‌انگاره‌های الهیات رهایی‌بخش اسلامی [شیعی] مبتنی است که از یک‌سو به صورت بازاندیشی در اعتقادات دینی و سنتی و از سوی دیگر نوعی واکنش در برابر تجدد غربی و تمدن برآمده از آن است. بنیادهای معرفتی الهیات شیعی در مسیر رهایی‌بخشی نیز مبتنی بر توحیدمحوری، ولایت‌مداری و عدالت‌طلبی، شرح و بسط یافته است. با توجه به این جهت‌گیری در اندیشه و عمل سیاسی، ظرفیت‌های تمدنی انقلاب اسلامی ایران نیز بنابر اقتضانات عصر حاضر، در مواجهه با دشواری تمدن تجدیدی غرب با دوگانه تقابلی «اسلام- استکبار» قابل درک است که بیانیه گام دوم، جوهره این مرزگذاری به شمار می‌رود؛ همچنین راهبرد تحقق چنین هدفی در منظومه فکری رهبر شهید در چهارگونه دوگانه تقابلی «اسلام- استکبار»؛ بیانیه گام دوم؛ الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت و نظریه نظام انقلابی صورت‌بندی شده است.

کلیدواژه‌ها: الهیات رهایی‌بخش شیعی، تمدن نوین اسلامی، بیانیه گام دوم انقلاب، توحیدمحوری و عدالت‌طلبی، نظریه نظام انقلابی، آیت‌الله خامنه‌ای.

این مقاله از طرح پسادکتری در دانشگاه مازندران به‌شماره قرارداد ۲۰۳۷۳۵۵ استخراج شده است.

استاد به این مقاله: جهانی‌نسب، احمد؛ علویان، مرتضی (۱۴۰۵). بازخوانی ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران با تمرکز بر بینش سیاسی و رویکرد

تمدنی رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای. *علوم سیاسی*، ۲۹(۲)، ص ۵۱-۷۴. <https://doi.org/10.22081/psq.2026.75327.3161>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۳؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۵؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۱۰

©/۱۴۰۵ نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند. نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

<https://psq.bou.ac.ir/>

مقدمه

یکی از جهت‌گیری‌های عمده در مواضع سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای ساختن جامعه‌ای نوین از نوع جامعه اسلامی و طرح بنای یک تمدن جدید به نام «تمدن اسلامی» است. ایشان انقلاب اسلامی را آغازگر یک عصر جدید که قرار است به شکل‌گیری یک تمدن نوین بینجامد، دانسته‌اند و آن را بدیلی برای تمدن مدرن غرب دانسته‌اند؛ تمدنی که نتوانسته به نیازهای بشر در مسیر پیشرفت مطلوب پاسخ مکفی بدهد و بشر را به تقدیر نهایی تاریخی‌اش برساند. رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای در «بیانیه گام دوم» فرموده‌اند: با انقلاب اسلامی عصر جدیدی آغاز شده که قرار است در برابر عصر روشنگری طرح نویی برای نظام زندگی بشر نه تنها در ایران، بلکه برای حاکمیت جهان درافکند. از این منظر ابعاد و ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران، نه تنها به یک نهضت ضداستعماری و ضداستبدادی محدود نبوده، بلکه معطوف به ارزش‌های اسلامی و پیشتاز تمدن نوین اسلامی است.

آیت‌الله خامنه‌ای همواره در پی بدیلی بومی برای تجدد غرب و تمدن برآمده از آن بوده است؛ تمدنی که می‌خواهد تمامی ملل اسلامی را همچون دیگر کشورهای جهان در ابعاد مختلف به زیر سلطه خود بکشاند؛ از این رو ایشان رهبر دانشمندی است که بر خلاف منتقدان رادیکال فرهنگ غربی، تمام وجوه تجدد را رد نمی‌کند؛ بلکه تنها با وجه سلطه‌گرایانه و فرهنگ تماماً مادی‌گرایانه آن مخالف است؛ از همین رو نقطه آغازین پژوهش حاضر، شناسایی هسته محوری دیدگاه رهبر شهید، آیت‌الله خامنه‌ای، در پایه‌گذاری تمدنی جدید و صورت‌بندی ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران با تمرکز بر مبانی فکری و بینش سیاسی ایشان است. نگارندگان در این کوشش با رجوع به مجموعه‌ای از دیدگاه‌های ایشان، الهیات‌رهای بخش اسلامی [شیعی] را هسته محوری و بن‌مایه اصلی اندیشه و عمل سیاسی رهبر شهید دانسته‌اند و راهبرد تحقق تمدن نوین اسلامی را به عنوان رقیب و سرانجام بدیل تجدد غربی صورت‌بندی کرده‌اند.

در این کشاکش تمدنی، آیت‌الله خامنه‌ای پیشرفت علم در غرب، به‌ویژه پس از انقلاب صنعتی را حامل پیامدهایی مخرب برای دیگر کشورها و مردمان آن دانسته‌اند. ایشان پایمال‌شدن حقوق دیگر انسان‌ها، نابودی فقرا، زوال آزادی و تهدید هویت کشورها و بسیاری از ملل و سرانجام ظلم عظیم و همه‌گیر را پیامد تمدن منحط غربی دانسته‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۷، صص. ۵۰-۵۱). با این درجه از حساسیت در بحث تهدیدهاست که ایشان تحقق تمدن نوین اسلامی را بدون ساختن یک سبک زندگی اسلامی، رفتار اجتماعی، اخلاق عمومی و فرهنگ زندگی مطلوب جامعه اسلامی امکان‌پذیر ندانسته و همواره یکی از ابعاد پیشرفت همه‌جانبه با مفهوم اسلامی را رعایت چنین شیوه زیستن یا همان سبک زندگی دانسته‌اند (همان، صص. ۲۴-۲۵)؛ بنابراین ملزومات و اقتضانات عصر جدید، نیاز به الهیاتی جدید با خوانشی نو را برای پاسخ‌گویی به چالش‌های مدرنیته غربی پیش روی مسلمانان قرار داده است

که یکی از این تحرکات از جانب رهبر شهید صورت پذیرفته است. الهیات‌رهای بخش شیعی و توجه به ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی حامل این پیام است که الهیات سنتی نیاز به بازخوانی مجدد دارد و آبخشور این الهیات نیز برخاسته از یک نظام دانایی [اپیستمه] خاصی است. شاید به تعبیر وبری بتوان گفت که گروه‌های اجتماعی و رفتارهای جمعی، خود را متعهد به نوعی نظام عقیدتی برخاسته از جهان‌بینی خاص می‌دانند.

۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی در حوزه مباحث تمدنی صورت پذیرفته است؛ از جمله می‌توان به این موارد اشاره داشت: ۱. دغدغه پیشرفت و دشواری گذار از سنت به تجدد در آرای محمدعابد جابری با کتاب *ما و میراث فلسفی‌مان* (جابری، ۱۳۹۷)؛ ۲. «عقلانیت اخلاقی عربی و تأثیر بر سنت خسروانی» (جابری، ۱۳۹۶)؛ مقاله «احیای ناصریسم؛ خوانشی انتقادی از پروژه چپ اسلام» (Riexinger, 2007)؛ ۳. اندیشه‌های محمد ارکون در خصوص چالش‌های جوامع اسلامی برای غلبه بر واپس‌ماندگی در کتابی با عنوان «انسان‌گرایی در تفکر اسلامی» (ارکون، ۱۳۹۵)؛ ۴. کتاب *بازاندیشی سنت در تفکر اسلامی دوره مدرن* (براون، ۱۴۰۲). در این کتاب نویسنده بر خلاف بسیاری از برداشت‌ها در تاریخ تفکر روشنفکری اسلامی، مناقشه مسلمانان در دوره مدرن را بر سر سنت و مدرنیته نمی‌داند؛ ۵. مارشال هاجسن نیز در کتاب *عجاز اسلام* از اقتدار و عظمت دین اسلام می‌گوید که در هر فرهنگ و جامعه‌ای نفوذ کرده و بر صفات عالی آن تمرکز داشته است (Hodgson, 1974). او نقش دین اسلام را در تعالی بخشیدن جامعه به لحاظ جامعه‌شناختی و رهیافت تمدنی توضیح می‌دهد.

همچنین مقالاتی مانند «استعاره جاهلیت نوین و نقد تمدن غرب در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای» (نادری، ۱۳۹۸) و «رهیافت نظری انقلاب اسلامی در مواجهه با مدرنیته غربی» (شریعت و نادری، ۱۳۹۳) نیز از جمله پژوهش‌های قابل توجه در این زمینه است؛ از این‌رو نگارندگان با اذعان به انجام‌یافتن پژوهش‌های مختلف در این زمینه، داعیه آن را ندارند تا ضمن بازخوانی ظرفیت‌های تمدنی انقلاب اسلامی، تمرکز اصلی را به طور مشخص معطوف به افق تمدنی در نظریه آیت‌الله خامنه‌ای قرار دهند و بازتاب دیدگاه ایشان را در مسائل کلان سیاسی - اجتماعی در اسناد فرادستی با هدف شناسایی مؤلفه‌های هم‌سرخ با جریان فکری جهان‌شمول‌تر در ورای مرزهای ایران جستجو کنند. نوآوری پژوهش دقیقاً به همین چشم‌انداز نظر دارد: تقریری نواز و جوه تمدن‌ساز انقلاب اسلامی با نگاهی به تجدد، توسعه و پیشرفت با توجه به اقتضائات عصر جدید که هم از تفکر غالب غرب در گذار از سنت به تجدد به‌شیوه خودشان سر باز می‌زند و هم در پی ترسیم الگویی بومی - اعتقادی به مثابه بدیل الگوی غربی می‌باشد.

۲. ملاحظات روش‌شناختی

۲-۱. رهیافت و روش پژوهش

پژوهش حاضر با استفاده از رهیافت تفسیری- تفهیمی و روش «انسان‌گرایی تاریخی»^۱ مارشال هاجسن^۲ در بستر تمدنی، در صدد شناسایی و تحلیل ظرفیت‌های تمدنی انقلاب اسلامی ایران است؛ بر این اساس فهم و شناخت روابط میان پدیده‌ها سطوح مختلفی را شامل می‌شود و هر پژوهشگری می‌تواند به میزان فهم خود، تفسیرهای گوناگونی از مسئله پژوهش داشته باشد. هاجسن با تشریح روش تاریخی در مطالعات تمدنی بر ماهیت انسانی به عنوان سوژه سازنده تاریخ توجه کرده است؛ بر این اساس انسان‌ها در یک پیوست معنوی و اخلاقی با یکدیگر قرار می‌گیرند و سرنوشت هر فردی با سرنوشت دیگر افراد گره خورده است و این سنخ مطالعه تمدنی نه تنها انسانی است، بلکه هویتی جمعی نیز دارد (Hodgson, 1974, p. 22-26). بنابر نظر هاجسن، شکل‌گیری تمدن در جهان اسلام، نه یک اتفاق؛ بلکه زنجیره‌ای از حوادث به هم پیوسته را شامل می‌شود که در هماهنگی کلان و با روحی مشترک میان فرهنگ‌ها و ملل مختلف در دوره‌های گوناگون تاریخی است که با یک عنصر مرکزی در آن دوره زمانی و مکانی، باید همه ابعاد جامعه را یک‌جا دید و برای درک رخدادهای هر دوره تاریخی، عنصر مرکزی حوادث آن دوره را یافت (Hodgson, 1974, p. 71)؛ بنابراین انسان را باید يك واقعیت تاریخی و اجتماعی دانست؛ از این‌رو به لحاظ تاریخ‌مندی حیات بشری و رابطه دوسویه انسان و جامعه، شناخت انسان به شناخت محیط و شناخت محیط و جامعه به شناخت انسان منجر می‌شود.

۲-۲. روش گردآوری و تحلیل داده‌ها

پژوهش حاضر از حیث هدف به روش بنیادی نظری، از طریق گردآوری داده‌های کیفی به شیوه اسنادی و همچنین روش توصیفی- تحلیلی موردی با تمرکز بر نگاه تمدنی رهبر شهید انقلاب، آیت‌الله خامنه‌ای، کوشیده است با استفاده از بیانات، سخنرانی‌ها، اسناد فرادستی نظام، دیدارها و یادداشت‌های ایشان به بازخوانی و صورت‌بندی ظرفیت‌های تمدنی انقلاب اسلامی بپردازد.

۳. شکل‌گیری الهیات رهایی‌بخش اسلامی؛ در سه ساحت مفهوم‌سازی، تمدن‌سازی و نظام‌سازی

۳-۱. خوانشی نو از الهیات رهایی‌بخش اسلامی [شیعی]؛ منطق مفهوم‌سازی

نیاز به بازنگری در الهیات سنتی و تأسیس الهیاتی نو برای تقابل با دست‌اندازی غرب در سرزمین‌های

1. Historical Humanism.

2. Marshall Hodgson.

اسلامی، بسیاری از متفکران اسلامی را بر آن داشت تا خواستار یک رنسانس اسلامی برای شکل‌دهی به وحدت اسلامی در رویارویی با تجدد غربی باشند؛ بنابراین مفاهیم مدرنی همچون مشروطیت و آزادی وارد ادبیات سیاسی شد. خیرالدین تونسلی لزوم حکومت پارلمانی و مطبوعات آزاد را بر مبنای اصل مصلحت در فقه اهل تسنن تشریح کرد (Masud, 2009, p. 241). جمال‌الدین اسدآبادی گفتمانی را بنا گذاشت که حدود دو سده «ایدئولوژی اسلامی» را گفت‌وشنودی تقابلی با تجدد استعماری اروپا قرار داد (Dabashi, 2008, p. 40). ما در این نوشتار «الهیات‌رهایی‌بخش» را به صورت جریان الهیاتی و سیاسی در آمریکای لاتین مفهوم‌سازی کرده‌ایم؛ گرچه از تفاوت‌های معرفتی آن با الهیات سیاسی اسلامی و شیعی نیز نباید غافل بود؛ آن جریان سیاسی - اجتماعی که پس از اواخر دهه ۱۹۶۰م. تا اوایل دهه ۱۹۷۰م. ظهور یافت و تجربه جدیدی را در دنیای غرب و به طور کلی در عالم سیاست پدید آورد.

الهیات مسیحی از سده دوازدهم تا هفدهم میلادی با نزاع‌های میان کلیسای کاتولیک و شاهان و شاهزادگان با تمام توان به عرصه سیاسی کشده شد؛ اما با اصلاحات دینی (پروتستانیسیم) و ناسیونالیسم در شکل تاریخی و اروپایی آن از عرصه سیاسی واپس نشست و در برابر عرفی‌گرایی (سکولاریسم)، رسالت خود را تنها برای مخاطبانش و محدود به توضیح دین برای دین‌ناباوران و مجادله با مخالفان ایمان در سطح آکادمیک قرار داد؛ از این‌رو الهیات‌رهایی‌بخش از دل خواست‌های جدید با پیروان و مخاطبان گسترده‌ای برخاست. الهیات مسیحی معمول، هم طبقاتی و هم اساساً معطوف به جهان فکری بود؛ به طوری که در بخش عمده قرن بیستم تمرکز الهی‌دانان بر درک دینی پیروانشان بود و نه چیزی بیشتر از آن. در تقابل با این وضعیت، گوستاو گوتیرز^۱ با الهیات‌رهایی‌بخش بحثی را آغاز کرد و گفت که الهیات باید اسلوبی از بنیان جدید را برای کار خود برگزیند؛ به این معنا که به جای تلاش برای حل مسائل و پرسش‌های فکری دین‌ناباوران از میان تحصیل‌کردگان طبقه متوسط باید تمام کوشش خود را به مسئله «نااشخاص»^۲ - آن‌هایی که در جامعه آمریکای لاتین و سرمایه‌داری مدرن از ایفای نقشی معنادار در زندگی به حاشیه رانده شده‌اند - متوجه کنند (Rubenstein, 1985, p. 41-52).

با چنین خوانشی، دین با مسائل فوری سیاسی - اجتماعی مربوط به توده‌های عظیم اجتماعی پیوند یافت و به مثابه امری سیاسی و اجتماعی با زندگی واقعی انسان در تعامل قرار گرفت. به باور نواندیشان اسلامی نیز این خصیصه در الهیات اسلامی وجود دارد. الهیات‌رهایی‌بخش اسلامی، همچون خود اسلام چهره واحدی نداشته است. در پیشینه تاریخی اسلام، برداشت‌های گوناگونی از آن بروز یافته است که شکلی از آن، «الهیات‌رهایی‌بخش» نامیده شده است که در دهه‌های اخیر با گرایش‌های گوناگون فلسفی و حکمی درآمیخته است. این ویژگی در اسلام شیعی، هم در فقه به مفهوم سنتی

1. Gustavo Gutierrez.

2. Non-persons.

آن مثل اندیشه‌های امام خمینی و هم در حکمت و کلام اسلامی مانند آرای آیت‌الله جوادی آملی و اندیشه‌های آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای و نیز در جامعه‌شناسی دین با آرای علی شریعتی رشد و تکامل یافته است.

چنانچه دهباشی آورده است، اگر مسلمانان در طول دویست سال اخیر توانسته‌اند عاملیت (سوژگی) خود را در تاریخ حفظ کنند و در برابر تهاجم استعماری بایستند، بی‌تردید به دلیل تبدیل عناصر دینی و اعتقادی‌شان به یک پایگاه عقیدتی مبارز در برابر استعمار و مداخله‌گری خارجی بوده است (Dabashi, 2008, p. 96). اگر مسیحیت در آمریکای لاتین توانسته است الهیات رهایی‌بخش خود را در برابر استعمار و امپریالیسم ایجاد کند، اسلام بسیار بیش از آن قابلیت تبدیل شدن به الهیات آزادی‌بخش را دارد. مسیحیت به نقل از گوتیرز اساساً دین عرصه خصوصی است. اما شاید هیچ‌کس بهتر از فرد مسلمان نداند که اسلام دین عرصه عمومی است؛ گرچه در سنت سیاسی اسلامی دوگانه‌سازی عرصه خصوصی و عرصه عمومی چندان محل بحث نیست. البته این بدان معنا هم نیست که اسلام چیزی به نام عرصه خصوصی را به رسمیت نمی‌شناسد؛ بلکه در اسلام عرصه عمومی حوزه وسیعی را در بر می‌گیرد و جایگاه نخست را دارد.

اینکه فقه و الهیات و نه فلسفه یا عرفان اسلامی نقش پیشرو و برتر را در پایگاه ایدئولوژیک مقاومت به دست آورد نیز بی‌دلیل نیست؛ چون سرشت تام‌گرایانه و کلیت‌باور اسلام از یک‌سو و ضرورت پیکار با استعمار از سوی دیگر، این زمینه را در آن ایجاد کرده و به آن ظرفیت بی‌نظیری به عنوان یک ایدئولوژی انقلابی در رقابت با دو ایدئولوژی ناسیونالیسم و سوسیالیسم داده است؛ تفکراتی که هرکدام در دوره‌ای، به نیروی بسیج‌گر عمده در مبارزه علیه استعمار و امپریالیسم تبدیل شده بودند. فلسفه با تکیه بر عقل محوری و عرفان با اتکا به انسان‌محوری نیز چندان نمی‌توانستند در برابر دو عنصر فقه و الهیات میدان‌دار اصلی بسیج ایدئولوژیک ضد استعمار باشند (Dabashi, 2008, p. 98)؛ از این‌رو می‌توان دریافت که الهیات رهایی‌بخش شیعی با مبانی معرفتی خاصی که ارائه می‌دهد، خالق یک برنامه جهان‌شمول برای رهایی ملی، سیاسی و اجتماعی به‌پشتوانه توده‌های گسترده مردم تحت ستم است. همان‌طور که فرایند انقلاب اسلامی ایران، از یک‌سو شامل ظرفیت‌های اعتراضی و انقلابی مکتب شیعی در برابر ظلم و بی‌عدالتی و از سوی دیگر آرمان رهایی ملی و اجتماعی بوده است.

۳-۲. گفتمان مقاومت و ایدئولوژی انقلابی تشیع؛ رویکرد تمدن‌سازی

عناصر اصلی ادبیات مقاومت را سیدجمال‌الدین اسدآبادی و محمد عبده بنیان گذاشتند، اما پیش‌تر از آنان سیداحمدخان، متفکر هندی بود که این جریان را آغاز کرد. او که در کمپانی هند شرقی کار می‌کرد، در اواسط قرن نوزدهم به انگلستان سفر کرد و بسیار تحت تأثیر فرهنگ اروپایی قرار گرفت. او وقتی به

هند برگشت، نخستین دانشگاه اسلامی را با الگویی از کمبریج و آکسفورد تأسیس کرد. سیدجمال‌الدین می‌دانست که صلاح مسلمانان در جدال تمدنی، نه چنگ‌زدن به سنت است و نه نفی و الغای آن. چنانچه جابری می‌گوید هر دوی اینها، چیزی جز توهم نیست. سنت، وجدان امت و آیین‌های است که مسلمانان تحقق امر ممکن را در آن می‌بینند (جابری، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۶). اما تشیع در زمان حکومت صفوی به ایدئولوژی دولتی تبدیل شده بود. نفوذ استعماری در جامعه ایرانی و ناتوانی حکومت در مقابله با آن، راه را برای حضور روحانیت در عرصه عمومی باز کرد. پیوند اندام‌وار روحانیت رده‌های پایین با بازار و بازرگانان و ناتوانی حکومت مرکزی در حفاظت منافع بازاریان در برابر مداخله‌های استعماری در عمل روحانیت را به نهادی تبدیل کرد که مدافع منافع آنان در برابر دستگاه حکومتی فاسد و دست‌اندازی استعمارگران در اقتصاد کشور بود (کمالی، ۱۳۸۱). تشیع با انقلاب مشروطه نیز بیش از پیش به عنوان ایدئولوژی مبارزاتی جایگاه ایدئولوژی برتر را یافت. درواقع حضور روحانیت شیعه در مقاومت علیه سلطه استعماری همواره بر قدرت آنان افزود و آن را به نیروی اجتماعی و سیاسی مؤثری برای رهایی ملی با اتکا به هویت شیعی تبدیل کرد.

در گفتمان مقاومت بر اساس مبانی اعتقادی شیعی، ستیز پیوسته امامان در برابر خلافت و نامشروع‌دانستن آن را شاهد بودیم. اما این حرکت سیاسی تشیع گرچه هدفمند بود، هدف اصلی محسوب نمی‌شد؛ بلکه هدف اصلی نزد امامان شیعی، حفظ سنت‌ها و انتقال پیام آن به نسل‌های آینده بود. تاآنجا که هرگاه مبارزه رویارو موجب آسیب به این سنت‌ها می‌شد و بقای اسلام را تهدید می‌کرد، کناره‌گیری از مبارزه آشکار و حتی همکاری با عنوان «تقیه» به عنوان وظیفه‌ای شرعی بر حرکت انقلابی تشیع جهت می‌بخشید. این رویه و تاکتیک ناشی از هدفمندبودن گفتمان مقاومت بود (پارسا، ۱۳۸۰، ص. ۷۳). همان طور که رهبر شهید، آیت‌الله خامنه‌ای، دوران ۲۵۰ ساله ائمه معصومین: را توأم با جهاد مستمر و مبارزه خستگی‌ناپذیر به شکل‌های گوناگون دانسته‌اند.

امامان معصوم: در این مبارزه همیشگی علیه حاکمان وقت، چند هدف را دنبال می‌کردند که تبیین و تشریح آن ضرورت می‌یابد: نخستین هدفشان تبیین اسلام ناب و تفسیر صحیح آموزه‌های قرآن و ارائه تصویری روشن از معارف اسلامی بود. تبیین مسئله امامت و حاکمیت سیاسی در جامعه اسلامی از دیگر اهدافی بود که آن بزرگواران پی می‌گرفتند. درنهایت تلاش در جهت استقرار جامعه اسلامی به منظور تحقق بخشیدن به هدف پیامبر(ص) و همه پیامبران، یعنی اقامه قسط و عدل و سپردن زمام امور به صالحان و بندگان خداوند، دیگر هدفی بود که به تناسب زمانه هر یک از ائمه، با بهره‌مندی از جهاد خستگی‌ناپذیر به دست می‌آمد (خامنه‌ای، ۱۳۶۸/۷/۲۶).

اساساً ایدئولوژی انقلابی تشیع، حرکاتی آگاهانه و بیدارکننده است که در طول تاریخ نه برای قدرت طلبی و جنگ‌افروزی، بلکه علیه بیدادگری و نابرابری‌های اجتماعی و غاصبانه‌بودن حکومت‌ها

به‌وقوع پیوسته است. همان طور که رهبر شهید در کتاب *انسان ۲۵۰ ساله*، داعیه و هدف ائمه معصومین: در روند مبارزاتی را نه قدرت‌طلبی و کسب منفعت، بلکه مبارزه با هر قدرت غیرخدایی دانسته‌اند. چنانچه دعوت شیعه از همان روز اول این بود که قدرت متعلق به خداست و بندگان شایسته خدا باید جایگزین مقام قدرت و حکومت باشند؛ از این‌رو هرچه جز از راه خدا و جز به فرمان خدا شما را تحت سیطره قرار دهد، الهی نیست. این نمونه‌ای از ارتباط وثیق میان توحید و مسئله امامت را نیز در جهان‌نگری شیعی می‌رساند (خامنه‌ای، ۱۳۹۸، صص. ۸۱۹-۸۲۲).

۳-۳. الهیات شیعی به مثابه بن‌مایه تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران؛ در مسیر نظام‌سازی

مبنای معرفتی الهیات شیعی در مقام یک ایدئولوژی رهایی‌بخش، اعتقاد به جهان‌بینی توحیدی و عدل‌محوری در عرصه تأملات نظری و عملی ساختن آن با استقرار نظام ولایی تحت حاکمیت الهی است. توحید همچون روحی در کالبد تمام شئون زندگی بشری و تمامی مقررات اسلامی وجود دارد؛ همچنین در هر یک از مقررات فرعی، اسلام خودش را نشان می‌دهد. پس هر جایی حکمی و دستور و قانونی به نام دین مشاهده شد، باید با توحید سنجیده شود... اسلام توحید را نه تنها جهان‌بینی خود می‌داند؛ بلکه جزو ایدئولوژی سازنده زندگی‌ساز بشر نیز قرار می‌دهد؛ از این‌رو بر اساس نگرش توحیدی، تمام عالم از بالا تا پایین از موجودات ناچیز تا بزرگ، از نازل‌ترین جاندار تا شریف‌ترین موجودات دارای خرد، یعنی انسان همگی استقلال ذاتی ندارند؛ درحالی‌که آفریده و وابسته به یک قدرت برتر و مطلق‌اند (خامنه‌ای، ۱۳۹۷ الف، ص. ۱۴۴).

آموزه توحید هم به معنای باور و اعتقاد به خدای یگانه و هم به معنای نفی الوهیت و هر قدرت غیرخدایی، موحدان را در برابر نظام‌های ظالمانه و غیرتوحیدی قرار می‌دهد. عدل نیز جان‌مایه کلّ جهان‌بینی اسلامی و الهیات شیعی را تشکیل می‌دهد. شیعیان نظریه سیاسی خود را بر اساس اصل سعادت‌مندی انسان و سرشت بهنجار رفتار آدمی طرح‌ریزی کرده‌اند و برای رهایی از معضلات جامعه چه در حوزه فردی و چه عرصه‌های اجتماعی، نظام سیاسی مطلوب‌شان را در قالب امامت مستمر با مفهومی از عدالت در معنای دفع جور و ستم قرار داده‌اند (علویان و جهانی‌نسب، ۱۴۰۴، ص. ۴۲). خداوند در قرآن کریم مؤمنان را به نهضت عدالت‌خواهی و عدالت‌طلبی فراخوانده و از ایشان خواسته است پیوسته به عدالت قیام کنند و برای پروردگار گواهی دهند (نساء، ۱۳۵)؛ بدین ترتیب در تفسیر علامه طباطبایی از این آیه، قیام به قسط، یعنی به عدالت عمل کردن و حفظ کردن عدالت تعبیر می‌شود. پس مراد از «قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ» کسانی هستند که به طور اتم و اکمل به عدل قیام می‌کنند (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۹، ص. ۱۷۱). چنین تفکر عدالت‌خواهانه و ظلم‌ستیزانه در قالب سنت شیعی، ارائه‌کننده الگویی برای تمدن‌سازی اسلامی در تمامی ادوار و اعصار می‌تواند باشد.

در منظومه فکری و رویکرد تمدنی رهبر شهید، عدالت به مثابه یکی از مهم‌ترین مبانی معرفتی اسلام جایگاه ویژه‌ای دارد. ایشان عدالت را نیاز فطری بشر و خواسته اساسی و دیرین انسان دانسته‌اند و بر احتراز از تبعیض و ظلم [به معنای دیگری از عدالت] تأکید دارند. به باور ایشان، عدالت انسانی در دو قلمرو (۱) عدالت فردی مربوط به تک‌تک افراد؛ (۲) عدالت اجتماعی در زمینه حکومت و فرمان‌روایی است (خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۴/۷). ایشان همچنین بر پیوند نگرش توحیدی با عدالت‌طلبی در تعالیم اسلامی تأکید داشته‌اند. آنجا که می‌فرماید: «بدون عدالت، بدون استقرار عدل و انصاف، توحید معنایی ندارد. یکی از نشانه‌ها یا ارکان توحید، نبودن ظلم و نبودن بی‌عدالتی است» (خامنه‌ای، ۱۳۷۸/۹/۳).

چنانچه مسئله توحید در اسلام نیز با حکومت و ولایت هم‌گره می‌خورد. توحید در اسلام، نگرشی بی‌تفاوت و غیرمسئول نبوده، بلکه به‌عکس، دارای شناختی متعهدانه و بینشی فعال و سازنده است. این نوع نگرش، در بنای جامعه و اداره و برنامه‌ریزی آن برای رسیدن به هدف غایی، تأثیرگذار است. همان‌طور که رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای می‌فرماید: «توحید اسلامی، الهامی است در زمینه حکومت، در زمینه روابط اجتماعی، در زمینه سیر جامعه، در زمینه تکالیف مردم، در زمینه مسئولیت‌هایی که انسان‌ها در مقابل خدا، در مقابل یکدیگر، در مقابل جامعه و در مقابل پدیده‌های دیگر عالم دارا هستند» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷ الف، ص. ۱۶۴)؛ از این‌رو نظام دانایی [اپیستم] تشیع به سرشت و سرنوشت جامعه انسانی نگاهی غایت‌شناسانه دارد؛ بدین معنا جهان‌آفرینشی الهی دارد که نظم دقیق علت و معلولی بر آن حاکم است و بر مبنای قاعده فطرت پویشی به سوی کمال دارد. خداوند برای آفرینش انسان و آفریده‌های دیگر غایتی قرار داده و مسیر کمال را مشخص ساخته است.

در این نظام اپیستم، انسان موجودی با فطرت نیک دانسته می‌شود که به لحاظ سرشتی لایتناهی و پذیرای کردارهای خوب و صفات نیک است. در عین حال نیز با وجود سرشت نیک در معرض رخنه نیروهای شر است (خامنه‌ای، ۱۳۶۸/۳/۱۸). بنابراین انسان موجودی آزاد، متکی بر عقل و اراده و مستقل دانسته می‌شود که شایسته مقام خلیفه‌اللهی در روی زمین است؛ از این‌رو جهان به سمت خیر و صلاح و حاکمیت حق پیش می‌رود. ایشان به آینده بشر و آینده انقلاب اسلامی هر دو خوش‌بین است: «اراده انسان راه او را مشخص می‌کند و اراده راسخ او، پیمودن این راه را به طور مستمر و بی‌وقفه تأمین می‌کند و باز همین عزم و اراده راسخ است که او را به هدف‌ها و آرمان‌ها می‌رساند» (خامنه‌ای، ۱۳۸۵/۱۰/۳)؛ بر این اساس آیت‌الله خامنه‌ای با نگاهی حداکثری به دین اسلام، آن را به بخش عمده زندگی عمومی تسری می‌دهد؛ به این ترتیب الهیات شیعی تمامی نیازهای فردی، اجتماعی و حوزه عمومی جامعه انسانی را در بر می‌گیرد؛ از این‌رو دایره شمول دین فراتر از نیازهای معنوی انسان‌هاست؛ بنابراین ولایت فقیه که دنباله ولایت الهی، نبوت و امامت است، در عصر غیبت امام عصر (عج) راه تداوم آن با ولایت فقیهان جامع‌الشرایط امکان‌پذیر است. دین، علم و عدالت از لوازم تداوم ولایت الهی است.

۴. رویارویی با تجدد استعماری و پدیداری رویکرد تمدنی رهبر شهید؛ صورت‌بندی چهارگانه

۴-۱. از دوگانه «غرب- شرق» به دوگانه «اسلام- استکبار»

ورود تجدد از کشورهای اروپایی به کشورهای شرقی ضمن پدیدآوردن تحولات گوناگون، سبب شکل‌گیری دوگانه مفهومی شرق و غرب شد که بیانگر نوعی مناسبات میان دو دسته از تمدن بود. در این مناسبات تمدن غرب به عنوان تمدنی جدید دارای جایگاه برتر و تأثیرگذار در نسبت با تمدن شرق با جایگاه فروتر و تأثیرپذیر معرفی شد. به باور برخی تحلیل‌گران این گفت‌و شنید تقابلی که به صورت «شرق- غرب» مفهوم‌بندی شد، با تحولات روزافزون جهانی، دستخوش دگرگونی شده و مضمون و چهره جدیدی به خود گرفته است که نیازمند چرخش مفهومی جدیدی است؛ از جمله مفهوم «نظام امپراتوری جهانی» از یک‌سو و ظهور نیروهای مقاومت در برابر آن از سوی دیگر.

در این میان انقلاب اسلامی ایران خاستگاه اندیشه جدیدی از جمله اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای، با طرح مفهوم تقابلی «اسلام- استکبار» شده است. مقدمه این گفتمان تقابلی جدید، طرح دوگانه مفهومی اسلام اصیل و اسلام غیراصیل از جانب امام خمینی بود که با ارائه موضع «اسلام اصیل» و «اسلام غیراصیل»، «اسلام ناب» و «اسلام آمریکایی» درک جدیدی از اسلام را برجسته ساخت (امام خمینی، ۱۳۶۱، ج. ۶، ص. ۲۷۲). رهبر شهید انقلاب نیز در تشریح دین در عرصه‌های مختلف سیاسی- اجتماعی، به همین سنخ‌شناسی از اسلام پرداخته‌اند و اسلام آمریکایی را به دو شاخه «اسلام متحجر» و «اسلام سکولار» تقسیم‌بندی کرده‌اند. سپس با برشمردن مشخصه‌های اسلام آمریکایی، زمینه را برای شناخت اسلام اصیل و ناب محمدی فراهم ساختند:

اسلام آمریکایی، یعنی اسلام تشریفاتی، اسلام بی‌تفاوت در مقابل ظلم، در مقابل زیاده‌خواهی، اسلام بی‌تفاوت در مقابل دست‌اندازی به حقوق مظلومان، اسلام کمک به زورگویان، اسلام کمک به اقویا، اسلامی که با همه اینها می‌سازد (خامنه‌ای، ۱۳۸۹/۳/۱۴).

انقلاب اسلامی در عرصه رقابت تمدنی، موازنه قدرت دگرگون ساخته است. متفکران غربی پس از فروپاشی اردوگاه کمونیسم، نظریه برخورد تمدن‌ها و جنگ لیبرال دموکراسی را با اسلام شروع کرده‌اند. غرب در این دوران تلاش می‌کرد تا ابرقدرت بودن آمریکا و رهبری آن را دوباره در جامعه جهانی احیا کند و موازنه قدرت را به پیش از انقلاب اسلامی برگرداند. آنها با کمک امپراتوری خبری خودشان در تلاش برای احیای جنگ سرد و تبدیل رقیب‌تراشی دوگانه «اسلام- غرب» به دوگانه «غرب- غرب» بودند. مقصود از غرب، غرب فرهنگی است که در حیات اجتماعی با لیبرال-دموکراسی چالش فرهنگی ندارد. این رقیب‌تراشی باعث می‌شود تا آنها دوباره جهان را بین خودشان تقسیم کنند. اما انقلاب اسلامی برای آنها صدای نامأنوسی بود که منبعث از تفکر غربی و آکادمی‌های غرب نبود. انقلابی بود که نه الگوی آن، مبارزات مارکسیستی بود و نه مبارزات لیبرالیستی. این انقلاب با شکل و محتوای جدید، برای آنها خطر

بزرگی شمرده می‌شد؛ از این رو می‌خواستند تا مفهوم قدرت را به گذشته برگردانند و قدرت را تنها به اقتدار تکنولوژیک و علم سکولار تعریف کنند. این تلاشی بود که غرب و آمریکا می‌خواستند، جمهوری اسلامی و اسلام را از جایگاه یک رقیب تمدنی برای خود تقلیل دهند (میرباقری، ۱۳۹۸، صص. ۳۷-۳۸).

چنانچه رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای ظرفیت‌های دنیای اسلام را برای متوقف ساختن و به عقب راندن دنیای استکبار در دو محور ظرفیت‌های نرم افزاری و ظرفیت‌های سخت افزاری برشمردند. ایشان در بخش نخست به سرفصل‌هایی از جمله مسئله مهدویت و آینده قطعی اسلام، اتکا به قدرت عظیم خداوند و توکل به او، عقاید و معارف ما، عزم و اراده لازم در میان ملل و نخبگان و در نهایت نگاه امیدوارانه به جهان و مسیر تکاملی تاریخ به سمت پیروزی حق علیه باطل اشاره می‌کنند؛ در عین حال منابع طبیعی شامل نفت و گاز و سرزمین وسیع را از جمله ظرفیت‌های سخت افزاری می‌دانند که با بهره‌مندی مطلوب می‌توان آن را در جهت مبارزه استکباری به کار گرفت (خامنه‌ای، ۱۴۰۱/۶/۱۲).

۴-۲. بیانیه گام دوم؛ راهبردی در جهت تمدن سازی

در چهلمین سالگرد انقلاب، آیت‌الله خامنه‌ای بیانیه‌ای راهبردی معروف به «بیانیه گام دوم» منتشر کردند و در آن ضمن اشاره به دستاوردها و تجربیات چهاردهه گذشته، مسیر آینده نظام اسلامی را نیز ترسیم فرمودند. در گام دوم قرار شد نظام اسلامی مراحل از دولت سازی و جامعه سازی را به عنوان مراحل گذار پشت سر گذاشته و به مرحله تمدن سازی برسد. هدف بلندمدت انقلاب ساختن تمدن نوین اسلامی است که از نظر رهبر شهید، رقیب و سرانجام بدیل تمدن کنونی غرب است. این تمدن که به ایران و جهان اسلام محدود نیست، تمدنی است که ضمن بهره‌گیری از دستاوردهای مادی آن در حوزه پیشرفت فناوری، علم و صنعت، کمبودهای آن را در حوزه معنویت و اخلاق جبران کرده، شرایطی را برای گذار تاریخ از عصر پیش از ظهور به عصر ظهور فراهم می‌کند تا جامعه بشری را به تقدیرش که صلاح و فلاح نهایی نسل بشر است، برساند (اکرمی‌نیا، ۱۳۹۸، صص. ۵۹-۲۱)؛ از این رو در این بیانیه، مراحل گذار به تمدن اسلامی بدین گونه مفهوم بندی شد: انقلاب اسلامی؛ نظام اسلامی؛ دولت اسلامی؛ جامعه اسلامی؛ تمدن اسلامی.

در این مفهوم بندی «امت اسلامی» همان تمدن اسلامی است. ایشان از این مراحل به مثابه یک زنجیره سخن گفت که حلقه‌های آن ضمن اتصال به یکدیگر، همراه هم یک فراگرد واحد را می‌سازند (خامنه‌ای، ۱۳۹۰/۷/۲۴). در بخش دوم بیانیه توصیه‌هایی برای پیشبرد برنامه‌های آینده در هفت محور علم و پژوهش، معنویت و اخلاق، اقتصاد، عدالت و مبارزه با فساد، استقلال و آزادی، عزت ملی و روابط خارجی و مرزبندی با دشمن و سبک زندگی آمده است که در نوع خود جالب است. اولویت صدر توصیه‌ها با «علم و پژوهش» نشان آن است که در نظر ایشان، این محور اساس

پیشرفت کشور در دنیای کنونی باید باشد و بی‌شک نقش تعیین‌کننده‌ای در حرکت به سمت غایت نهایی انقلاب، یعنی استقرار تمدن نوین اسلامی دارد. ایشان بارها بر اهمیت دستیابی به علم برای کشور تأکید داشته‌اند و در اشاره به رشد سریع علمی کشور در دو دهه گذشته و ارتقا به رتبه شانزدهم می‌گویند که این تنها یک آغاز بوده است و ما تا دستیابی به قله هنوز فاصله زیادی داریم. همین‌طور خطاب به جوانان می‌گویند که «به‌پا خیزید و دشمن بدخواه و کینه‌توز را که از جهاد علمی شما بیمناک است، ناکام سازید» (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲)؛ از این‌رو بیانیه گام دوم انقلاب، خط‌مشی کلی را در جهت مواجهه با مظاهر تجدد غرب مقرر ساخته است و سندی راهبردی برای دستیابی به تمدن نوین اسلامی به شمار می‌رود. جوهر بیانیه گام دوم، مرزگذاری میان دوگانه تقابلی «اسلام- استکبار» است. اساساً بیانیه گام دوم، سندی راهبردی است که رفتار جامعه را در جهت حرکت به سمت تمدن اسلامی نظریه‌پردازی می‌کند. این بیانیه برای دستیابی به تمدن اسلامی در یک مسیر پنج‌مرحله‌ای طراحی شده است. بیشتر اجزای اندیشه و مواضع سیاسی رهبر شهید همچون مقاومت در برابر سلطه، تلاش برای حفظ اقتدار و عزت ملی و سیاست خارجی مبتنی بر آن، نه تنها کلید حفظ عزت ملی و هویت شیعی انقلاب در عصر جدید، بلکه پافشاری بر امکان رشد اقتصادی، خط‌بطلانی بر خودباختگی در برابر مظاهر تجددی غرب است؛ به همین دلیل از اجزای نظریه تمدنی ایشان، نقد تمدن غربی است:

پایه اصلی تمدن نه بر صنعت و فناوری و علم، که بر فرهنگ و بینش و معرفت و کمال فکری انسان است. این است که همه چیز را برای یک ملت فراهم می‌کند و علم را برای او به ارمغان می‌آورد. ما در این صراط و در این جهت هستیم ... (خامنه‌ای، ۱۳۷۳/۱/۱).

۴-۳. الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت به مثابه بدیل الگوی غربی

به ابتکار آیت‌الله خامنه‌ای از بهمن ۱۳۸۹، سلسله نشست‌هایی با حضور جمعی از دانش‌وران دانشگاهی و حوزی برگزار گردید تا به تدوین یک راهبرد جهت توسعه با مشخصه‌های بومی و همسو با مبانی اسلامی بپردازد. در این نشست‌ها مقاله‌هایی ارائه شد و بحث‌هایی صورت گرفت که در قالب کتاب‌ها و نوشتارهایی منتشر شد. هدف ایشان، نقد مبانی توسعه غربی و طرح الگویی جایگزین برای توسعه در سنت تمدن غربی است که دلیل آن نارضایتی از الگوی غربی و نیاز به الگویی همخوان با مبانی ایرانی- اسلامی و برداشت انقلاب اسلامی با تکیه بر ظرفیت‌های تمدنی شیعی است.

مهم‌ترین نقدها به الگوی غربی توسعه، عبارت‌اند از: دنیوی و عرفی بودن هدف و غایت توسعه مدرن که بی‌توجه به ابعاد معنوی وجود انسان است. این امر مطالعه بر روی انسان، هستی و حیات بشری را اساساً بر مبادی نیازهای مادی و بهبود زندگی دنیوی او متمرکز می‌کند و در فهم نیازهای انسان از حیث ملاحظات توسعه نیز بر عقلانیت ابزاری متکی است (پارسانیا، ۱۳۸۹، صص. ۹۶-۹۳). یکی از

شاخصه‌های این الگوی بومی «عدالت» است که در بیانات گوناگون رهبر شهید بر آن تأکید شده است. ایشان همواره بر این موضوع تأکید داشته‌اند که نظام اسلامی با عدل و قسط شناخته می‌شود. البته تأسف می‌خورند که جامعه ما هنوز با عدالت، به‌ویژه قسط فاصله بسیاری دارد و نظام اسلامی در راه این مقصود کارهای زیادی باید انجام دهد. به باور ایشان عدالت باید مبنای تصمیم‌گیری‌های اجرایی باشد. همه دست‌اندرکاران باید در پیشبرد امر عدالت کوشا باشند. اساساً حاکمیت اسلام به معنای حاکمیت عدل، علم و انصاف بر انسان‌هاست:

حاکمیت اسلام، یعنی حاکمیت عدل و علم و انصاف بر مجموعه انسان‌ها؛ حاکمیتی که می‌تواند هم جسم انسان‌ها، هم دل انسان‌ها، هم عواطف، اخلاق و زندگی واقعی و زندگی معنوی آنها و هم دنیا و آخرتشان را آباد کند. حاکمیت دین، یعنی این (خامنه‌ای، ۱۳۷۷/۲/۲۲).

موضوعات مورد بحث دیگر در حوزه تمدنی، پیشرفت و توسعه در گستره اندیشه دینی و توجه به اعتلای معنویت و اخلاق در راستای ارتقای علم و فناوری است؛ به‌ویژه در بستر شریعت و اندیشه دینی ما مسلمانان به این امر دقت نظر فراوانی شده است. رفاه و آسایش همگانی و فردی، رشد اقتصادی و اعتلای معنویت و ارتقای علم و در عین حال وابسته‌نبودن به بیگانه از جمله مواردی است که در تمدن اسلامی باید مورد توجه باشد؛ با این نگرش نه تنها به اخلاق توجه می‌شود؛ بلکه اصول و الگوی پیشرفت و ترقی است که باید در اولویت باشد. پس پیشرفتی که هدف آن، معنویت و اخلاق در فرد و جامعه نباشد، اساساً باطل است؛ از این‌رو معنویت با عدالت نیز پیوند می‌یابد. اما با این همه، اساس تمدنی که ما مدعی آن هستیم، بر فطرت و سرشت انسانی و کمال فکری بشر استوار است. بخشی از نقد آیت‌الله خامنه‌ای افزون بر سبک زندگی غربی، ناظر به نظام سرمایه‌داری یا سرمایه‌سالاری است.

از نظر ایشان اسلام نمی‌تواند محرومیت خیل عظیمی از مردم و در مقابل، ثروت افسانه‌ای گروهی دیگر را تحمل کند. دوقطبی‌شدن جامعه و شکاف میان فقیر و غنی به سبب سکولاریسم برخاسته از تجدد است. این در حالی است که اداره‌کنندگان اصلی سیاست در کشورهای سرمایه‌داری، سرمایه‌داران بزرگ هستند که هم در پشت پرده و هم از طریق عناصر خود در داخل حکومت‌ها آن را اداره می‌کنند. جزئی از همین نقدهای نظام سرمایه‌داری به مسئله عدالت در این نوع نظام‌ها بر می‌گردد:

نظام‌های سرمایه‌داری در دنیا، دنبال آبادی، عمران و پیشرفت علم و صنعت در کشورهايشان رفتند؛ بدون اینکه به اصل عدالت اجتماعی، اهتمام قابل اعتنایی داشته باشند (خامنه‌ای، ۱۳۷۴/۹/۲۹).

۴-۴. نظریه نظام انقلابی

این نظریه راه نجات کشور را در روحیه انقلاب و انقلابی‌ماندن می‌داند؛ به طوری که اگر ارزش‌های

انقلابی فراموش شود، با هیچ قدرتی مشکلات کشور برطرف نخواهد شد؛ بنابراین ارزش‌ها و شعارهای انقلابی، ابزار حرکت و تضمین‌کننده حضور آحاد ملت است (خامنه‌ای، ۱۳۷۴/۱۱/۲۰)؛ همچنین یکی از عناصر اصلی این نظریه مقابله با زورگویی آمریکاست و نظام انقلابی همچون فرد انقلابی در راهی که برگزیده است، ثابت قدم می‌ماند: «مادامی که آمریکا به عنوان یک ابرقدرت متجاوز در درون مرزهای خود محصور نشود، بشریت روی آسایش نخواهد دید ... اینها به شدت مرعوب اسلام‌اند. اینها نشانه اسلام را دیده‌اند، معنویت اسلام را دیده‌اند» (خامنه‌ای، ۱۳۷۰/۱۱/۱۸).

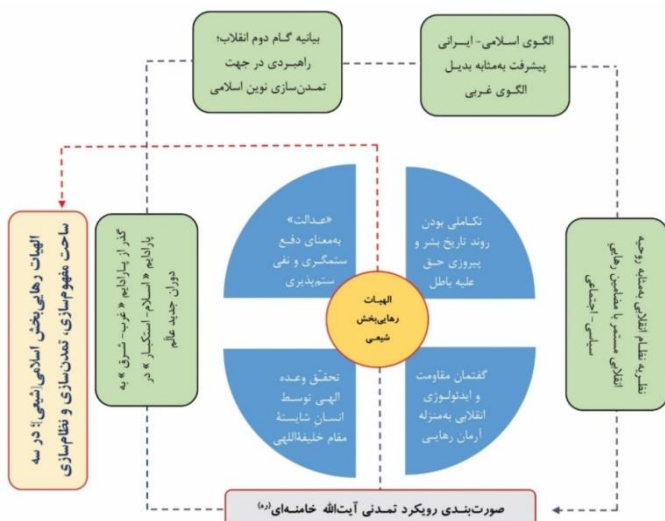
این نظریه را در منظومه فکری ایشان می‌توان «نظریه انقلاب مستمر» نامید؛ بدین معنا که انقلابی عمل کردن، جوهره و ذات شیعه‌گری در نظام جمهوری اسلامی است که تجلی آن را در ایستادگی علیه دشمنان بر پایه ارزش‌های انقلاب می‌توان دید. این صورت‌بندی راهبردی در تقابل بین ایران اسلامی و ملل آزادی‌خواه جهان در برابر غرب استعماری، یکی از محورهای رویکرد تمدنی ایشان است؛ همچنین نظام انقلابی این معنا را به ذهن متبادر می‌سازد که پس از پیروزی انقلاب و دستیابی به اهداف با فوریت بیشتر، کار این نظام متوقف نشده، بلکه اهداف بلندمدت دیگری دارد که با روحیه جهادی و با شور و انگیزه انقلابی دنبال می‌کند. چنانچه در این زمینه خطاب به جوانان ایران اسلامی می‌فرماید:

جوان‌های امروز ما، جوان‌های نسل معاصر ما و جوان‌هایی که در آینده خواهند آمد، بدانند راه انقلاب، راهی است که احتیاج دارد به عزم، به ایمان، به ثبات قدم. بعضی این ثبات قدم را دارند، بعضی در بین راه بر می‌گردند؛ البته اینها به ضرر خودشان عمل می‌کنند (خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۳/۱۴).

۵. نتیجه‌گیری

در هر خیزش انقلابی، چه بسا طیف‌هایی از انقلابیون به این عقیده بگرایند که باید از انقلابی‌گری عبور کرد و بر نظام‌سازی تمرکز نمود. در خصوص انقلاب اسلامی ایران نیز ممکن است این عقیده رایج باشد که با توجه به دستیابی اهداف انقلاب در جهت طرد استبداد شاهی و استعمار غربی، انقلاب به هدف‌های اصلی خود دست یافته و پایان آن را باید اعلام کرد و بر تحکیم نظام تمرکز داشت. این در حالی است که دیگرانی هم هستند که نظام‌سازی و نهادسازی را تنها پایان انقلاب ندانسته‌اند، بلکه خود نظام تازه‌تأسیس و ساخته‌شده را دارای هدف‌هایی والا با همان روحیه انقلابی مستمر می‌دانند؛ اهدافی که فاز جدیدی از فرایند انقلاب به شمار می‌روند. آیت‌الله خامنه‌ای در مقام مبتکر این جریان، مباحث قابل توجهی در این زمینه دارند و می‌توان در قالب بیانات، سخنرانی‌ها، نوشته‌ها و اسناد فرادستی نظام، رویکرد تمدنی ایشان را دریافت. به تعبیر ایشان، انقلاب اسلامی با طرد استبداد داخلی و نفی استعمار خارجی به پایان نمی‌رسد و هنوز راه درازی در پیش دارد که باید به همراه نظام‌سازی آن را دنبال کند. در این نوشتار با تمرکز بر رویکرد تمدنی امام شهید و همچنین اقتباس از ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران،

هسته محوری و ریشه دیدگاه‌های ایشان را در الهیات‌رهای بخش شیعی دانستیم و آن را در سه ساحت مفهوم‌سازی، نظام‌سازی و تمدن‌سازی شرح و بسط دادیم. رهبر شهید، آیت‌الله خامنه‌ای، پیروزی انقلاب اسلامی و تأسیس نظام اسلامی در ایران را آغازگر عصری جدید و نقطه عطفی در تاریخ جهان دانسته‌اند که ظرفیت‌های تمدن‌ساز آن، منبعث از الهیات‌رهای بخش شیعی بوده است. در این عصر، دین به حیات بشر معنای تازه‌ای بخشید و عناصری از عقلانیت، معنویت، اخلاق و عدالت‌طلبی را در قالب جهان‌بینی توحیدی و نظام ولایی متجلی ساخت. این ظرفیت تمدن‌ساز انقلاب اسلامی در عصر جدید، نه تنها به حرکات ضداستعماری و ضد استبدادی محدود نمی‌شود، بلکه داعیه‌دار پیمودن مسیر تازه‌ای در حیات بشری است که راه را برای «تمدن نوین اسلامی» هموار می‌کند. از این حیث، انقلاب اسلامی ایران رنسانسی را در چشم‌انداز خود ترسیم کرده است که بدیلی برای رنسانس اروپا خواهد بود؛ از این رو حاصل پژوهش حاضر در قالب الگویی مفهومی در یک نمودار ترسیم شده است:

مختصات رویارویی با تجدد استعماری و پدیداری رویکرد تمدنی رهبر شهید	
عنوان اسلامی	عنوان تباری غرب
۱. جهان‌بینی توحیدی و آرمانگرایی متعالی در قالب باور به تحقق وعده الهی و پیروزی حق علیه باطل	نگرش سکولار و مادیگرایانه در قالب اصالت لذت‌گرایی و سودمحوری
۲. انسان حقیقت‌مدار و معنوت‌گرا؛ حاکمیت فطرت و خداخواهی	انسان‌محوری پوزیتیویستی؛ حاکمیت هواهای نفسانی و خودخواهی
۳. دفع ظلم و تباروری و نفی ستمگری و ستم‌پذیری (عدل‌نیتان)	استثمارگر؛ برتریت و جهت‌گیری تبعیض‌آمیز (ظلم‌نیتان)
۴. عقلانیت دینی و خردورزی انسان‌مدارانه	عقل خودنبداد و سودمحور
۵. دانش‌اندوزی (انقیاء علم و فناوری) و کسب معرفت به‌منظور دستیابی به سعادت دنیوی و رستگاری اخروی از یکسو و عدم وابستگی به بیگانگان از سوی دیگر	پیشرفت علم و تکنولوژی منقطع از معنویت و اخلاق در خدمت نظام سرمایه‌داری و سوداگر
۶. استقرار نظام ولایی و عدل‌محور در قالب زعامت نبی و سلسله امامت مستمر	استقرار نظام الحصارطلب لیبرال دموکراسی در قالب استکبار جهانی

صورت‌بندی رویکرد تمدنی رهبر شهید آیت‌الله خامنه‌ای با تمرکز بر ظرفیت‌های تمدن‌ساز انقلاب اسلامی ایران

در حوزه مباحث تجدد، آیت‌الله خامنه‌ای در محل تلاقی گذر از یک پارادایم به پارادایم جدید قرار می‌گیرد: گذر از پارادایم «غرب-شرق» به پارادایم «اسلام-استکبار». دورانی که در تاریخ ما با سلطه غرب-شرق شناسایی می‌شود که خود محصول تجدد استعماری بوده است. خلاصه آنکه جوهر بیانیه گام دوم نیز مرکزگذاری میان دوگانه تقابلی «اسلام-استکبار» است. اساساً بیانیه گام دوم، بیانیه‌ای راهبردی است که رفتار جامعه را برای حرکت به سمت تمدن اسلامی نظریه‌پردازی می‌کند. همچنین نظریه نظام انقلابی ایشان نیز معطوف به استمرار انقلاب و ادامه مسیر آن تا رسیدن به هدف نهایی است که همانا ساختن یک تمدن جدید است. انقلاب ایران بر مبنای تفکر اسلامی به وجود آمده است که راه سعادت انسان را به تأسی از پیامبران الهی، در رفاه دنیایی و رستگاری آخرتی می‌داند.

منابع

قرآن کریم.

- ارکون، م. (۱۳۹۵). *انسان‌گرایی در تفکر اسلامی*. ا. موسوی خلخالی (مترجم). تهران: طرح نقد.
- اکرمی‌نیا، م. (۱۳۹۸). *بیانیه گام دوم در قاف راهبردی (درآمدی بر بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی)*. سازمان عقیدتی سیاسی آجا.
- براون، د. (۱۴۰۲). *بازاندیشی سنت در تفکر اسلامی دوره مدرن*. ح. رضایی هفتادُر (مترجم). تهران: حکمت.
- پارسانیا، ح. (۱۳۸۰). *حدیث پیمانه: پژوهشی در انقلاب اسلامی*. تهران: معارف.
- پارسانیا، ح. (۱۳۸۹). *پیشرفت اسلامی و مدیریت تدارکات‌چی مآبانه علم در (نشست اندیشه‌های راهبردی الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت)*. تهران: پیام عدالت.
- جابری، م.ع. (۱۳۹۵). *سنت و مدرنیته*. س.م. آل‌مهدی (مترجم). تهران: دنیای اقتصاد.
- جابری، م.ع. (۱۳۹۶). *عقلانیت اخلاقی عربی و تأثیر سنت خسروانی*. س.م. آل‌مهدی (مترجم). تهران: اختران.
- جابری، م.ع. (۱۳۹۷). *ما و میراث فلسفی مان: خوانشی نوین از فلسفه فارابی و ابن‌سینا*. س.م. آل‌مهدی (مترجم). تهران: ثالث.
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۷۳/۰۱/۰۱). *بیانات در دیدار زائرین و مجاورین حرم مطهر رضوی*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2708>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۷۸/۰۹/۰۳). *بیانات در دیدار جمعی از بسیجیان*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2983>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۸/۰۴/۰۷). *بیانات در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=7276>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۴۰۱/۰۶/۱۲). *بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در هفتمین اجلاس مجمع جهانی اهل بیت (ع)*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=50878>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۷۹/۰۹/۱۲). *بیانات در دیدار کارگزاران نظام*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3039>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۷ الف). *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*. قم: مؤسسه ایمان جهادی (صهبا).
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۷ ب). *بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۸). *انسان ۲۵۰ ساله (حلقه سوم)*. قم: مؤسسه ایمان جهادی (صهبا).
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۷/۰۳/۱۴). *بیانات در مراسم نوزدهمین سالگرد رحلت امام خمینی*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3463>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۹/۰۳/۱۴). *بیانات در خطبه‌های نماز جمعه و بیست و یکمین سالگرد رحلت امام خمینی*. قابل دسترسی در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=9524>
- خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۶۸/۰۳/۱۸). *بیانات در دیدار وزیر دفاع و جمعی از فرماندهان و کارکنان نیروهای سه‌گانه ارتش*.

- قابل دسترس در: <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2081>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۷۰/۱۱/۱۸). *بیانات در دیدار جمعی از فرماندهان سپاه*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2578>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۷۴/۱۱/۲۰). *بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2784>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۷/۱۱/۲۲). *بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۷۷/۲/۲۲). *بیانات در جمع دانشجویان دانشگاه تهران*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2888>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۹۰/۰۷/۲۴). *بیانات در دیدار دانشجویان کرمانشاه*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17597>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۶۸/۰۷/۲۶). *بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم در سالروز میلاد پیامبر اکرم (ص) و امام جعفر صادق (ع)*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2206>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۷۴/۹/۲۹). *بیانات در دیدار کارگزاران نظام*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2778>
 خامنه‌ای، س.ع. (۱۳۸۵/۱۰/۳). *بیانات در مراسم دانش‌آموختگی چهارمین دوره مشترک دانشگاه‌های افسری ارتش*. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3373>
 خمینی، س.ر. (۱۳۶۱). *صحیفه نور*. (ج ۶). تهران: مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
 شریعت، ف.؛ نادری، م. (۱۳۹۳). *رهیافت نظری انقلاب اسلامی در مواجهه با مدرنیته غربی*. *رهیافت انقلاب اسلامی*، ۸(۲۸)، صص. ۹۹-۱۲۰.
 طباطبایی، س.م.ح. (۱۳۷۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. (ج ۹). ن. مکارم شیرازی (مترجم). تهران: رجا.
 علویان، م.؛ جهانی نسب، ا. (۱۴۰۴). *بسترهای اعتقادی شیعه به مثابه بنیان حکومت تمدن‌ساز اسلامی: موردکاوی حکومت علویان طبرستان با تأکید بر روش جستاری اسپریگنز*. *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ۸(۱)، صص. ۲۹-۵۶.
 کمالی، م. (۱۳۸۱). *جامعه مدنی، دولت و نوسازی در ایران معاصر*. ک. پولادی (مترجم). تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
 میرباقری، س.م.م. (۱۳۹۸). *عصر جدید: خوانشی از مفاهیم و راهبردهای بیانیه گام دوم*. قم: تمدن نوین اسلامی.
 نادری، م. (۱۳۹۸). *استعاره جاهلیت نوین و نقد تمدن غرب در دیدگاه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای*. *رهیافت انقلاب اسلامی*، پیاپی ۴۷، صص. ۳-۲۲.
 وحدت، ف. (۱۳۹۵). *رویارویی فکری ایران با مدرنیته*. م. حقیقت‌خواه (مترجم). تهران: ققنوس.

References

The Holy Qur'an.

Akraminia, M. (2019). *The Second Step statement in a strategic framework: An introduction to the statement of the second step of the Islamic Revolution*. AJA Ideological-Political

- Organization. [In Persian]
- Alavian, M., & Jahaninasab, A. (2025). The doctrinal foundations of Shiism as the basis of an Islamic civilization-building government: A case study of the 'Alavid government of Ṭabaristān, with an emphasis on Spragens's problem-solving approach. *Mutālī 'āt-i Bunyādi-yi Tamaddun-i Nuvīn-i Islāmī*, 8(1), pp. 29–56. [In Persian]
- Al-Jābirī, M. 'A. (2016). *Tradition and modernity* (S. M. Āl al-Mahdī, Trans.). Donya-ye Eqtesad. [In Persian]
- Al-Jābirī, M. 'A. (2017). *Arab moral rationality and the influence of the Khurawānī tradition* (S. M. Āl al-Mahdī, Trans.). Akhtaran. [In Persian]
- Al-Jābirī, M. 'A. (2018). *We and our philosophical heritage: A new reading of the philosophy of al-Fārābī and Ibn Sīnā* (S. M. Āl al-Mahdī, Trans.). Sales. [In Persian]
- Arkoun, M. (2016). *Humanism in Islamic thought* (A. Mousavi Khalkhali, Trans.). Tarh-e Naqd. [In Persian]
- Brown, D. (2023). *Rethinking tradition in modern Islamic thought* (H. Rezaei Haftador, Trans.). Hekmat. [In Persian]
- Dabashi, H. (2008). *Islamic Liberation Theology Resisting the Empire*. New York, London: Routledge.
- Hodgson, M.G.S. (1974). *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, Age of Islam*. (Vol.1). Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Kamali, M. (2002). *Civil society, the state, and modernization in contemporary Iran* (K. Puladi, Trans.). Center for the Recognition of Islam and Iran. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1989, June 8). *Remarks at a meeting with the minister of defense and a group of commanders and personnel of the three branches of the Army*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2081> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1989, October 18). *Remarks at a meeting with various groups of people on the anniversary of the birth of the Prophet Muhammad and Imam Ja'far al-Ṣādiq*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2206> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1992, February 7). *Remarks at a meeting with a group of commanders of the Islamic Revolutionary Guard Corps*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2578> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1994, March 21). *Remarks at a meeting with pilgrims and residents of the holy shrine of Imam Reza*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2708> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1995, December 20). *Remarks at a meeting with officials of the Islamic Republic*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2778> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1996, February 9). *Remarks in the Friday prayer sermons in Tehran*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2784> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (1998, May 12). *Remarks at a gathering of students at the University of Tehran*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2888> [In Persian]

- Khamenei, S. A. (1999, November 24). *Remarks at a meeting with a group of Basij members*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=2983> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2000, March 2). *Remarks at a meeting with officials of the Islamic Republic*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3039> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2007, December 24). *Remarks at the graduation ceremony of the fourth joint course of the Army officer-training universities*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3373> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2008, June 3). *Remarks at the ceremony marking the nineteenth anniversary of Imam Khomeini's passing*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3463> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2009, June 28). *Remarks at a meeting with the head and officials of the judiciary*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=7276> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2010, June 4). *Remarks in the Friday prayer sermons and on the twenty-first anniversary of Imam Khomeini's passing*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=9524> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2011, October 16). *Remarks at a meeting with students in Kermanshah*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=17597> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2018a). *An outline of Islamic thought in the Qur'an* (Sahba, Comp. & Ed.). Institute of Jihadi Faith Publications. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2018b, February 11). *The second step of the Islamic Revolution: Statement addressed to the Iranian nation*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2019). *The 250-year-old human: Third volume* (Sahba, Comp. & Ed.). Institute of Jihadi Faith Publications. [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2019, February 11). *The second step of the Islamic Revolution: Statement addressed to the Iranian nation*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=41673> [In Persian]
- Khamenei, S. A. (2022, August 27). *Remarks at a meeting with participants in the Seventh Summit of the Ahl al-Bayt World Assembly*. URL= <https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=50878> [In Persian]
- Khomeini, R. (1982). *Şahîfa-yi Nûr* (Vol. 6). Center for Cultural Documents of the Islamic Revolution. [In Persian]
- Masud, M.K. (2009). *Islam and Modernity: Key Issues and Debates*. Ed. by A. Salvatore & M. van Bruinessen. Edinburgh University Press.
- Mirbaqeri, S. M. M. (2019). *The modern age: A reading of the concepts and strategies of the Second Step statement*. Tamaddon-e Novin-e Eslami. [In Persian]
- Naderi, M. (2019). The metaphor of the new Jâhiliyya and the critique of Western civilization in the thought of Ayatollah Khamenei. *Rahyâft-i Inqilâb-i Islâmî*, no. 47, pp. 3–22. [In Persian]

- Parsania, H. (2001). *Ḥadīth-i peymāneh: A study of the Islamic Revolution*. Ma'āref Publications. [In Persian]
- Parsania, H. (2010). Islamic progress and the procurement-oriented management of science. In *Proceedings of the strategic thought session on the Islamic-Iranian model of progress*. Payam-e Adalat. [In Persian]
- Riexinger, M. (2007). Nasserism Revitalized. A Critical Reading of Ḥasan Ḥanafī's Projects "The Islamic Left" and "Occidentalism" (And Their Uncritical Reading). *Die Welt des Islams*, vol. 47, pp. 63-118.
- Rubenstein, R. L. (1985). The political Significance of Latin American Liberation Theology. *International Journal on World Affairs*, 148(3), pp. 41-55.
- Shariat, F., & Naderi, M. (2014). The theoretical approach of the Islamic Revolution in confronting Western modernity. *Rahyāfi-i Inqilāb-i Islāmī*, 8(28), pp. 99–120. [In Persian]
- Ṭabāṭabā'ī, S. M. Ḥ. (1991). *Al-Mīzān fī tafsīr al-Qur'ān* (vol. 9; N. Makarem Shirazi, Trans.). Rajā'. [In Persian]
- Vahdat, F. (2016). *Iran's intellectual encounter with modernity* (M. Haghighatkah, Trans.). Qoqnoos. [In Persian]